

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΤΙΤΛΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

(Μια εισαγωγική προσέγγιση)

Στέλιος Χιωτάκης

1. Προς μια διευκρίνιση του όρου "εκσυγχρονισμός"

Η καθιέρωση του όρου "εκσυγχρονισμός" στην καθημερινότητα, προπαντός όμως η χρησιμοποίησή του από την "κομματική ρητορική" κατά τα τελευταία χρόνια, έχει ως αποτέλεσμα μάλλον τη νοηματική του ρευστότητα παρά τη διασαφήνισή του. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη διαπραγμάτευση του θέματος είναι να προηγηθούν κάποιες εξηγήσεις για το νόημα που δίνεται στο εξής στον όρο "εκσυγχρονισμός".

Διευκρινίζεται ότι δεν υπάρχει ένας καθολικά αναγνωρισμένος επιστημονικός ορισμός για την έννοια του εκσυγχρονισμού. Το φαινόμενο αυτό προσεγγίζεται από πολλούς κλάδους όπως π.χ. οικονομία, κοινωνιολογία, δημογραφία, πολιτική ιστορία με διαφορετικό επίκεντρο.¹ Βέβαια υπάρχει κάποια κοινή συνισταμένη στις διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις. Η εξεύρεση του κοινού αυτού σημείου είναι απαραίτητη στην εισήγηση που ακολουθεί, αφού: η εκπαίδευση αποτελεί έναν τομέα συνάντησης και συγχώνευσης προτύπων που προέρχονται από περισσότερους τομείς: από την κυρίαρχη κουλτούρα, από την οικονομία και την κοινωνική ιεραρχία, αλλά και από τις κοινωνικές μεταβολές που γίνονται ή ζητούνται.

Από μια γενικότερη σκοπιά, εκσυγχρονισμός και παράδοση θεωρείται ότι αποτελούν δύο εκ διαμέτρου αντίθετους πόλους και κατά συνέπεια, εκσυγχρονισμός φαίνεται να είναι ό,τι δεν είναι παράδοση. Όμως, όσο και να εξηγεί η αντίθεση αυτή αρκετά πράγματα, όταν ο ορισμός της έννοιας του εκσυγχρονισμού στηρίζεται μόνον σε αυτήν, δημιουργούνται ορισμένα μεθοδολογικά προβλήματα. Συγκεκριμένα: Κάθε "σύγχρονη" απαίτηση, όταν καθιερωθεί και θεσμοθετηθεί στην κοινωνική ζωή μετατρέπεται σε παραδοσιακή και τείνει να αναπαράγεται. Εξάλλου, σε αυτό που αναφέρεται εκάστοτε

1. Βλ. R. Münch: Die Struktur der Moderne, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1984. I. Α. Καυτατζόγλου: Η ιδεολογία του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ.71/1988. Κ. Σημίτης: Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας, Εκδ. "Γνώση", 1989. Αλ. Α. Κύρσης: Πολιτική νομιμοποίηση και οικονομικός εκσυγχρονισμός, στο: Η Ελλάδα προς το 2000, Εκδ. Παπαζήση/Friedrich-Ebert-Stiftung. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος/Χ. Χατζηιωσήφ (επιμέλεια): Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.

ως "ανάγκη εκσυγχρονισμού", "ανάγκες της σύγχρονης ζωής", υφιστάται πάντα ένα θέμα υποκειμενικού ορισμού, που - όχι σπάνια - μπορεί να επιβάλλεται ή να καθιερώνεται και από δυνάμεις που, στο βάθος, ή πίσω από ένα προοδευτικό-αντιπαραδοσιακό επικάλυμμα, δε μπορούν να χαρακτηριστούν σύγχρονες. Τέλος, ορισμένα από τα θεωρούμενα ως "παραδοσιακά στοιχεία" αποδεικνύεται ότι έχουν μια διαχρονική εμβέλεια ή ότι είναι ικανά για αναπροσαρμογή στα σύγχρονα δεδομένα.

Για να αποφύγουμε μεθοδολογικές δυσκολίες όπως οι παραπάνω, δανειζόμαστε ορισμένα στοιχεία από τη σχετική ανάλυση του Max Weber. Σε αντίθεση με τους περισσότερους σημερινούς ερευνητές, ο Weber δεν αναλύει το πολύπλοκο φαινόμενο του εκσυγχρονισμού αποσπασματικά, κατατάσσοντάς το σε επιμέρους επιστημονικούς κλάδους, χωρίς εμφανή συνοχή μεταξύ τους. Από τη σχετική ανάλυση του Weber παρουσιάζουμε ορισμένα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία, συγκεκριμένες απαιτήσεις και ανάγκες, στην ίδια εποχή, θεωρούνται *σύγχρονες* ή *ασύγχρονες*. Με το επιχείρημά μας αυτό δεν έχουμε βέβαια τη φιλοδοξία να βρούμε το "*αρχιμήδειο σημείο*", που μας επιτρέπει να αναλύσουμε πλήρως και από όλες τις σκοπιές την έννοια του "εκσυγχρονισμού".

Με κάποια αφαίρεση από τα επιφαινόμενα, μπορούμε να συστηματοποιήσουμε και συμπυκνώσουμε τις επιμέρους διαδικασίες του εκσυγχρονισμού σε ορισμένες βασικές κατηγορίες που αποτελούν τον καταλυτικό πυρήνα για την ύπαρξη ή την απουσία του. Έτσι με τον όρο εκσυγχρονισμός εννοούμε ότι στα πλαίσια της κοινωνικής οργάνωσης, οι μορφές σχέσεων και εξουσίας αποτελούν μια αντικειμενική και εξειδικευμένη πραγματικότητα που υπάρχει ανεξάρτητα από πρόσωπα και προσωπικές αλληλεξαρτήσεις ή εκδουλεύσεις. Ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας και εξουσίας διέπεται από μια "εξαντικειμενίκευση", ή καλύτερα, από έναν *πραγματοκεντρισμό* (*Versachlichung*) και όχι από *προσωποκεντρισμό*.² (Στις κοινωνικές σχέσεις που διέπονται από *προσωποκεντρισμό*, *επίκεντρο του ενδιαφέροντος είναι τα πρόσωπα ή οι ομάδες προσώπων: Τα κριτήρια αναφοράς είναι προσωπικά δηλ. η προσωπική εξουσία, η προσωπική αυθαιρεσία, η προσωπική ιδεολογία, οι υποκειμενικές προκαταλήψεις και φαντασιώσεις όπως επίσης προσωπικές σχέσεις και εκδουλεύσεις. Το σύστημα αυτό της προσωποκεντρικής αναφοράς χαρακτηρίζει, κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά, τις λεγόμενες παραδοσιακές κοινωνίες. Αντίθετα, στα κοινωνικά σχήματα που επικρατεί ο *πραγματοκεντρισμός*, τα πλέγματα σχέσεων και εξουσίας είναι *εξαρτημένα από απόρροες-πολύπλοκες αναγκαιότητες και αντίστοιχα από τους εξειδικευμένους καθολικούς κανόνες που διέπουν τη λειτουργία τους*. Πραγματοκεντρικά πλαίσια ένταξης και δράσης, όπως π.χ. το τυπικό Δίκαιο, η διεθνής αγορά, η οικονομική ανάπτυξη, η αξιοκρατία*

2. Για τον τονισμό της αντίθεσης αυτής στο έργο του Max Weber, βλ. π.χ. M. Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*, (WG), Tübingen 1972, σελ. 361, 708. Ο ίδιος: *Gesammelte Politische Schriften*, (GPS) Mohr, Tübingen 1988, σελ. 338, 546. Ο ίδιος: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* (GARS), Τόμος 1., σελ. 99.

υπάρχουν αυτά καθεαυτά, με δικούς τους απρόσωπους νόμους και κανόνες, που είναι αυτονομημένοι από συγκεκριμένα πρόσωπα - ανεξάρτητα αν, από τη δομή τους, α ργιογι, ευνοούν ή αδικούν περισσότερο ορισμένες κοινωνικές ομάδες. Στα πλαίσια της διεθνούς αγοράς π.χ., το κάθε δρών πρόσωπο, με την ιδιότητά του ως επιχειρηματία, εμπόρου, εργάτη κ.τ.λ. αλλά και, ευρύτερα, η κάθε οικονομική πολιτική οφείλει να προσανατολιστεί σύμφωνα με τους απρόσωπους κανόνες του μηχανισμού αυτού, διαφορετικά αποτυγχάνει.³

Τα άτομα που ζούν στα πλαίσια αυτά *εκσυγχρονίζονται* με την έννοια ότι εγκαταλείπουν τους προσωποπαγείς και στενούς οικογενειακούς δεσμούς της παραδοσιακής κοινότητας και γίνονται εταίροι σε μια λειτουργικά και τυπικά διαφοροποιημένη κοινωνία. Η προσωπική ολοκλήρωση χωρίζεται σε κοινωνική και ιδιωτική. Η κοινωνική ολοκλήρωση, που είναι και η κυρίαρχη, αρδεύεται στο χώρο του επαγγέλματος και της απασχόλησης, γίνεται "άσκηση μέσα στον κόσμο" στα πλαίσια προδιαγεγραμμένων κανόνων. Σύμφωνα με το πρότυπο αυτό ο άνθρωπος γίνεται, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Weber, *Berufsmensch*: βλέπει το επάγγελμα ως αυτοσκοπό και όχι ως απλό μέσο.⁴ Με την έννοια αυτή αναφέρονται και πρόσφατες εμπειρικές έρευνες στην ύπαρξη ενός *mental vigus* που υπάρχει στη σύγχρονη κοινωνία: της ανάγκης για επίδοση και επιτυχία (*need achievement*).⁵ Επειδή ο θεωρούμενος ως "σύγχρονος άνθρωπος" (*modern man*) δίνει στις αξίες το νόημα της αποτελεσματικότητας γιαυτό μπορεί να δει με λιγότερες προκαταλήψεις και τη χειρωνακτική εργασία.

Ακόμα και στο επίπεδο των σχέσεων, η θέση που έχει κανείς ως τεχνίτης, γιατρός, υπάλληλος κτλ. αποστασιοποιείται από τον ίδιο και του υπαγορεύει, σε ένα μεγάλο βαθμό, τη συμπεριφορά του, τα καθήκοντά του και τις αρμοδιότητές του. Ετσι το άτομο που είναι π.χ. φορέας της θέσης του γιατρού έχει, κανονικά, "βαρύνοντα λόγο" μόνο στα θέματα της ειδικότητάς του και όχι σε όλα. Ο *εξειδικευμένος ρόλος* είναι χαρακτηριστικό της σύγχρονης κοινωνίας. Σχετικά με τη διαπίστωση αυτή είναι αξιοπρόσεκτο ότι ο *Umberto Eco*, προσπαθώντας να εξηγήσει τη βουλευτοποίηση ατόμων άσχετων με την πολιτική (π.χ. ηθοποιών του ελαφρού θεάματος) μέτρησε την παρουσία των γιατρών στο Ιταλικό Κοινοβούλιο και διαπίστωσε αυτή τη μετουσίωση της πελατειακής δύναμης σε πολιτική: οι ασθενείς ή οι πιθανοί ασθενείς πελάτες του γιατρού γίνονται οι ψηφοφόροι του. Πρόκειται για ένα φαινόμενο εύκολα αναγνωρίσιμο και στο Ελληνικό Κοινοβούλιο και την τοπική αυτοδιοίκηση. Στο σημείο αυτό υπάρχουν έντονα στοιχεία εκσυγχρονιστικής στήριξης, αφού η επαγγελματική πελατεία μετασχηματίζεται σε πολιτική.

Εκτός από τον εξειδικευμένο ρόλο, το πρόσωπο, ως φορέας της θέσης, είναι *συναισθηματικά ουδέτερο* στις διάφορες περιπτώσεις. Κρίνει από τα πράγματα, από το έργο και όχι από το πρόσωπο. Στις παραπάνω

3. Max Weber, (GARS), Τόμος 1., σελ. 56. Κ. Σημίτης, ε.α. σελ. 18.

4. Max Weber, (GARS) ε.α. σελ. 203.

5. Βλ. A. Inceles, D. H. Smith: *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. Harvard University of Texas Press, Cabaridge, Massachusetts, 1974. D. A. Inceles, B. Holsinger: *Education and Individual Modernrity in Developing Countries*. Brill, Leiden 1974. "Modernisation", *American Encyclopady of Social Science*.

περιπτώσεις τα πρότυπα δεοντολογίας και συμπεριφοράς διέπονται από τυπικούς κανόνες, από μίαν αντικειμενική πραγματικότητα που είναι σε ό,τι αφορά προσωπικές περιπτώσεις τυπική. Γιαυτό και πρότυπο του πραγματοκεντρισμού των σχέσεων είναι το τυπικό Δίκαιο. Όπως διαπιστώνει ο Weber: "Αδιάκριτα από το κύρος του προσώπου, *sine ira et studio*, χωρίς μίσος και γιαυτό χωρίς αγάπη, χωρίς αυθαιρεσία και γιαυτό χωρίς χάρη, ως αντικειμενικό επαγγελματικό καθήκον και όχι δυνάμει συγκεκριμένης προσωπικής σχέσης, διευθετεί σήμερα τα καθήκοντά του ο "Homo politicus" το ίδιο όπως και ο "Homo oeconomicus", τότε ακριβώς, όταν τα διεκπεραιώνει με τον πιο ιδανικό τρόπο που αντιστοιχεί στους ορθολογικούς κανόνες της σύγχρονης κοινωνίας. ...Ο δικαστής κρίνει όχι από προσωπική οργή ή ανάγκη εκδίκησης, αλλά προσωπικά τελείως αμέτοχος και μόνο στο όνομα αντικειμενικών αρχών και στόχων, δυνάμει της ενσωματωμένης ορθολογικής αυτονομίας. Αντίθετα, στις παραδοσιακές κοινωνίες η αντιμετώπιση των πραγμάτων εξαρτάται από τα συγκεκριμένα πρόσωπα που αφορούν."⁶

Είναι ευνόητο ότι τα πρότυπα του εκσυγχρονισμού, όταν διεισδύουν στις διάφορες κοινωνίες δεν τις βρίσκουν σαν ένα είδος *tabula rasa*. Αντίθετα, εισχωρούν και εξαπλώνονται σε ήδη προϋπάρχουσες δομές και καθιερωμένες πρακτικές, νοοτροπίες κτλ., τις οποίες δεν μπορούν να αποφύγουν ή να αντικαταστήσουν εύκολα ⁷, ιδιαίτερα όταν το καινούργιο, το σύγχρονο προσκρούει σε οργανωμένα συμφέροντα κοινωνικών ομάδων με συντεχνιακή οργανωτική δομή. Τις περισσότερες φορές γίνεται ένα είδος συγχώνευσης του παραδοσιακού με το σύγχρονο. Από τη συγχώνευση αυτή παρατηρείται συχνά το φαινόμενο, *παραδοσιακοί θεσμοί να προσαρμόζονται κάπως σε σύγχρονες λειτουργίες, όπως επίσης (εισαγόμενοι) σύγχρονοι θεσμοί να εξακολουθούν να αναπαράγουν περισσότερο ή λιγότερο, παραδοσιακές πρακτικές και λειτουργίες.* Έτσι από τη σκοπιά της εμπειρικής πραγματικότητας και όχι της καθαρής θεωρίας ο εκσυγχρονισμός είναι *επιμέρους εκσυγχρονισμός (partielle Modernisierung)*.⁸

Η διαδικασία αυτή του εκσυγχρονισμού, όπως σκιαγραφήθηκε μέχρι τώρα, έχει δύο διαφορετικές όψεις. Από τη μια δημιουργεί ευκαιρίες, από την άλλη συνδέεται με σοβαρούς κινδύνους. Συγκεκριμένα:

1. Από μια θετική σκοπιά, στα πλαίσια ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και μιας αντίστοιχης πραγματοκεντρικής δυναμικής ξεπερνιούνται παραδοσιακές πρακτικές καθώς επίσης συντεχνιακοί και άλλοι περιορισμοί

6. Max Weber: WG, ε.α. σελ. 361. Βλ. σχετικά και τα εναλλακτικά πρότυπα συμπεριφοράς (pattern variables) κατά τον T. Parsons: affectivity ή affective neutrality, diffusion ή specificity, particularism ή universalism, ascription ή achievement και collectivity orientation ή self orientation. Τα εναλλακτικά αυτά πρότυπα συμπεριφοράς μας επιτρέπουν να ερμηνεύσουμε ορισμένες κοινωνικές σχέσεις ή και ολόκληρες κοινωνίες περισσότερο σαν παραδοσιακές ή σύγχρονες ή και σαν μια συγχώνευση των δύο αυτών στοιχείων. Βλ. P. Flora, *Modernisierungsforschung*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1974.

7. Βλ. K. Τσουκαλάς: Παράδοση και εκσυγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα, στο: Δ. Γ. Τσαούση (Επιμέλ.) *Ελληνισμός Ελληνικότητα*. Βιβλιοπωλ. της "Εστίας" Αθήνα 1982.

8. Βλ. D. Rüschemeyer: *Partielle Modernisierung*, W. Zapf (Hrg), *Theorien des sozialen Wandels*, Athenaum, 1979, σελ. 382. Βλ. και σημείωση 6.

που απορρέουν από συγκεκριμένα πρόσωπα ή "ομάδες προσώπων". Ετσι η επιστήμη και η τεχνική πρόοδος γίνονται παραγωγικές δυνάμεις. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η επέκταση επιστημονικών διαδικασιών και της τεχνικής προόδου, η θεσμοποίηση έννομων και θεμιτών μέσων συναγωνισμού ή σύγκρουσης έχει ως συνέπεια ή έστω ως "υποπροϊόν" (Μαρκούζε) την εκκοσμίκευση (secularisation), την πρόοδο, την "απομυθοποίηση και το ξεμάγεμα του κόσμου". Βέβαια, "(...) η αυξανόμενη νοσηλοκρατία και εκλογίκευση δε σημαίνει αυξανόμενη γενική γνώση των συνθηκών διαβίωσης. Σημαίνει όμως κάτι άλλο: ότι γνωρίζουμε, ή πιστεύουμε ότι θα μπορούσε κανείς να μάθει, αρκεί μόνο να ήθελε, ότι δεν υπάρχουν, κατ' αρχήν, μυστηριώδεις δυνάμεις που είναι αδύνατον να υπολογισθούν και που παίζουν ρόλο στη ζωή μας, αλλά ότι(...) - κατ' αρχήν - μπορεί να τα εξουσιάσει κανείς όλα με τον υπολογισμό. Αυτό όμως συνεπάγεται: το ξεμάγεμα του κόσμου. Δε χρειάζεται πλέον να χρησιμοποιήσει κανείς μαγικά μέσα, όπως ο άγιος που πίστευε στην ύπαρξη τέτοιων δυνάμεων, για να εξουσιάσει τα πνεύματα ή να τα ικετεύσει. Τα τεχνικά μέσα και ο υπολογισμός παρέχουν την υπηρεσία αυτή."⁹ Η εκλογίκευση αυτή "των μέσων" συμβάλλει αποφασιστικά στην ανύψωση και επέκταση της ευημερίας και χειραφέτησης σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Στα πλαίσια της πραγματοκεντρικής και εκλογικευμένης αυτής διευθέτησης των κυρίαρχων συμφερόντων καταργήθηκε η δουλεία, διαλύθηκαν οι συντεχνίες (ως ενώσεις προσώπων), απελευθερώθηκε η τεχνική πρόοδος και η επιστήμη έγινε παραγωγική δύναμη. Ο ίδιος ο Μάρξ γράφει π.χ. στο "Κομμουνιστικό Μανιφέστο" για τη μεγάλη επανάσταση που συντελέστηκε όχι από συγκεκριμένα πρόσωπα, αλλά από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, όπως προωθήθηκε από την αστική τάξη: "Η αστική τάξη έπαιξε στην ιστορία έναν εξαιρετικά επαναστατικό ρόλο. Παντού όπου πήρε την εξουσία κατέστρεψε όλες τις φεουδαρχικές, πατριαρχικές και ειδυλλιακές σχέσεις. (...) Η αστική τάξη δε μπορεί να υπάρχει αν δεν επαναστατικοποιεί συνεχώς τα μέσα παραγωγής, δηλαδή τις σχέσεις παραγωγής, όλες γενικά τις κοινωνικές σχέσεις".¹⁰

2. Από μian αρνητική σκοπιά, η περαιτέρω εξέλιξη και η χωρίς άλλα "αντίβαρα" αυτονόμηση από τα συγκεκριμένα πρόσωπα των πολύπλοκων αυτών πλαισίων δράσης, συνδέεται με εκφυλιστικές τάσεις. Οι εκφυλιστικές αυτές τάσεις δεν περιορίζονται μόνον στο ότι ακολουθείται απλώς μια διαρκής επέκταση των ήδη υπάρχουσών δυνατοτήτων, ένας επ' άπειρο προσανατολισμός στην "πρόοδο" του πολιτισμένου ανθρώπου (Weber). Ο προβληματισμός για τη φυγή αυτή προς τα "εμπρός", που "εκ των πραγμάτων" εξαναγκάζει σε διαρκείς καινοτομίες και στέρμονα επέκταση της παραγωγής, σε βάρος των πηγών ενέργειας και άλλων αξιών, δε θα πρέπει να περιοριστεί στην ηθική του διάσταση. Σύμφωνα με την ανάλυση του Weber, "κάθε επιμέρους

9. Max Weber, *Wissenschaftslehre*, (Hrg.) J. Winkelmann, 6. Aufl. Tübingen 1985, σελ 594. Βλ. και τη μετάφραση Μ. Κυπριαού: Max Weber, Η επιστήμη ως επάγγελμα, (...) Εκδ. Παπαζήση, Σελ. 107.

10. Καρλ Μάρξ-Φρίντριχ Έγκελς, Το Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος, Μετάφρ. Φ. Φωτίου, Εκδ. Θεμέλιο, σελ. 45, εξ.

σύστημα, όπως π.χ. καπιταλιστική επιχείρηση, δημοσιούπαλληλία, τίτλοι σπουδών, όταν αναπτύσσεται χωρίς έλεγχο και συναγωνισμό με άλλα συστήματα και - παίρνοντας μιαν οικονομικοπολιτικά και κοινωνικά μονοπωλιακή θέση - γίνεται αυτοσκοπός, τότε κινείται προς την τροχιά μιας πραγματοκεντρικής καταδυνάστευσης του ανθρώπου. Οι πραγματοκεντρικοί μηχανισμοί αυτονομούνται: κυριαρχούν μόνον σκοπιμότητες για την πραγμάτωση ωμών συμφερόντων. Με άλλα λόγια, ο όλος προβληματισμός περιορίζεται στην εξεύρεση των πιο κατάλληλων και αποτελεσματικών μέσων για την επίτευξη των στόχων. Οι σκοποί όμως αυτοί είναι ήδη δοσμένοι εκ των πραγμάτων, χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα προβληματισμού και επιλογής μεταξύ περισσότερων ανταγωνιστικών μεταξύ τους στόχων". Το πλέγμα του "σκοπός-μέσα" (*Zweckrationalität*) επιβάλλεται μονομερώς σε βάρος αξιολογικών κριτηρίων, όπως π.χ. ηθική, κοινωνική δικαιοσύνη, προσωπικές πεποιθήσεις, σεβασμός περιβάλλοντος, κτλ. (*Wertrationalität*). Ο άνθρωπος γίνεται έτσι σύμφωνα με το Weber, "άνθρωπος χωρίς πνεύμα", "δέσμιος σε σιδερένιο κλουβί".¹¹

2. Τριτοβάθμια Εκπαίδευση - Τίτλοι Σπουδών και Εκσυγχρονισμός: Μια Γενικότερη Θεώρηση

Από όσα προηγήθηκαν, έχει ίσως διαγραφεί αρκετά η άμεση και στενή διασύνδεση του Πανεπιστημίου, της εκπαίδευσης γενικά, με τον εκσυγχρονισμό. Βασικά στοιχεία της εκπαίδευσης, ιδιαίτερα της ανώτερης και ανώτατης, είναι οι τυπικοί κανόνες, η διασύνδεση με την οικονομία και την ανάπτυξη, η αξιοκρατική επιλογή με βάση την επίδοση, όπως αυτή εκφράζεται από τυπικούς τίτλους σπουδών. Ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970 η συμβολή της εκπαίδευσης στον εκσυγχρονισμό περιοριζόταν κυρίως στο ρόλο της για την εξειδίκευση του ανθρώπινου δυναμικού και έτσι στη συμβολή της στην οικονομική ανάπτυξη (θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου). Οι προσδοκίες αυτές για την *αμφίδρομη σχέση* μεταξύ εκπαίδευσης και οικονομικής ανάπτυξης δεν πραγματοποιήθηκαν ακριβώς ούτε και στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες. Πολύ περισσότερο φάνηκαν να απέχουν από την πραγματικότητα στις χώρες του τρίτου κόσμου,¹² αλλά και σε χώρες που, όπως η Ελλάδα, βρίσκονται (επι μακρόν) στα πρόθυρα

11. Βλ. M. Weber: GPS, ε.α. σελ. 332 εξ. και U. Vogel: Einige Überlegungen zum Begriff der Rationalität bei M. Weber, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Vol. 25/1973, σελ. 532 εξ. Γενικότερα βλ. Utr. Beck: *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Suhrkamp 1986. Cf. Offe: *Die Utopie der Null - Option. Modernität und Modernisierung als politische Güterkriterien*, στο: *Soziale Welt, Sonderband 4/1986*. Γ. Η. Κριμπά: *Εκσυγχρονισμός μέσα από το σοσιαλισμό, "Ελευθεροτυπία"*, 10.3.89.

12. Βλ. H. Weiland: *Sozialisation und Modernisierung: Bildungsexport in die Dritte Welt Sozialisation im Kulturvergleich* (Hg) G. Trommsdorff, Ferdinand Enke V. Stuttgart 1989.

της εκβιομηχάνισης. Φαίνεται ότι στην Ελλάδα, παρόμοια με άλλες χώρες, η αλματώδης αύξηση και επέκταση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (*εκπαιδευτική έκρηξη*) δεν προάγει αντιστοίχα την εκβιομηχάνιση και οικονομική ανάπτυξη, αλλά δεν είναι και άσχετη με αυτήν.¹³ Η μεγάλη αυτή τάση για σπουδές που υπήρχε στην Ελλάδα, ήδη από τον περασμένο αιώνα, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, δε μετασηματίστηκε αντιστοίχα, όπως υποθέτει η θεωρία του ανθρωπίνου κεφαλαίου, σε ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας. Σήμερα ισχύει ως κοινός τόπος ότι οι επενδύσεις στην εκπαίδευση δε μετασηματίζονται αυτόματα και ανεξάρτητα από την ύπαρξη άλλων προϋποθέσεων σε παραγωγικές επενδύσεις.

Φαίνεται ότι η ανώτατη, και μέχρι ενός σημείου και η ανώτερη εκπαίδευση, αποτελούν - σε άμεση αντιστοιχία με τα σχετικά επαγγέλματα ή τις ανάλογες προνομιούχες θέσεις - αυτές καθαυτές αυτοσκοπό, και όχι απλά εργαλεία ή μέσα για την πλήρωση εξειδικευμένων αναγκών. Έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι ενώ το Πανεπιστήμιο, σε αντίθεση με τις Σχολές της Αρχαιότητας, αποτελεί χώρο εκπαίδευσης επαγγελματιών, παρ' όλα αυτά η εκπαίδευση που παρέχει δε θεωρείται "επαγγελματική", με τη στενή έννοια της λέξης. Οι ανώτατες, και μέχρι ενός σημείου οι ανώτερες σπουδές, εκφράζουν και αναπαράγουν τον ισχύοντα καταμερισμό εργασίας, απολαμβάνοντας ωστόσο κάποια "σχετική αυτονομία". Δεν έχουν μίαν εργαλειακή σχέση με ορισμένες ανάγκες μιας επιχείρησης ή άλλης υπηρεσίας. Μόνο η στενή επαγγελματική εκπαίδευση αντανακλά ακριβώς συγκεκριμένες ανάγκες, οι οποίες υπαγορεύουν τις δεξιότητες/ικανότητες που θα διδαχθούν, ακόμα και τον αριθμό των διδασκομένων.

Η παραπάνω προσέγγιση καταφαίνεται και από το γεγονός ότι, και στην Ελλάδα, η διαδικασία αναβάθμισης και ανωτατοποίησης των διαφόρων σπουδών και σχολών δεν υπαγορεύτηκε απλά από τις συγκεκριμένες ανάγκες της οικονομίας. Εκτός από τις τέσσερις Σχολές - Φιλοσοφική, Θεολογία, Νομική και Ιατρική - που αποτελούν τον παραδοσιακό βασικό κορμό του Πανεπιστημίου, άλλες Σχολές, όπως Πολυτεχνείο, Γεωπονική, Εμπορική, Βιομηχανική κ.ά. παρά τις ανάγκες που υπήρχαν, άργησαν να εμφανιστούν και δεν έγιναν εύκολα και γρήγορα ανώτατες. Έτσι παρ' όλη τη σπουδαιότητα του Πολυτεχνείου π.χ. για την εκβιομηχάνιση και την ανάπτυξη, η διαδικασία ανωτατοποίησης του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου από το 1837 που ξεκίνησε ως επαγγελματικό Σχολείο των Τεχνών (πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης) συμπληρώθηκε σε περισσότερες φάσεις, το 1914, το 1929 και το 1950.¹⁴ Τα δρώμενα στην ανώτατη εκπαίδευση δεν αποτελούν ακριβή αντανάκλαση των

13. Βλ. Κ. Κασσιμάτη: Τάσεις κινητικότητας εργασίας στην Ελληνική Οικονομία, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1980, σελ. 88. Κ. Τσουκαλάς: Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, Θεμέλιο 1986. Στ. Πεσμαζόγλου: Εκπαίδευση και αναπαραγωγή στην Ελλάδα 1948-1985. Το ασύμπτωτο μιας σχέσης, Θεμέλιο 1987. Γ. Ψαχαρόπουλος/Α. Καζαμίας : Παιδεία και ανάπτυξη στην Ελλάδα: κοινωνική και οικονομική μελέτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985.

14. Βλ. Κ. Παπαπάνος: Χρονικό-Ιστορία της ανωτάτης μας εκπαίδευσης, Εκδοση Αμερικανικού Κολλεγίου Αθηνών, Αθήνα 1970.

αναγκών της οικονομίας και κοινωνίας.

Όσο εντονότερα φαίνονταν οι δυσαρμονίες στο εκπαιδευτικό μοντέλο της θεωρίας του ανθρωπίνου κεφαλαίου σε σύγκριση με την πραγματικότητα, τόσο μεγαλύτερη σημασία άρχισε να δίνεται σε ένα ολόκληρο φάσμα πολλών πτυχών στη σχέση της εκπαίδευσης με τον εκσυγχρονισμό. Ειδικότερα: Ο τύπος του επιστημονικώς εξειδικευμένου επαγγελματία (*Professional*), που αντιπαραβάλλεται προς το πρότυπο του "ιδεολόγου" θεωρείται ότι, τουλάχιστον στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης, είναι σε μεγάλο βαθμό δημιουργήμα της τυπικής εκπαίδευσης και του Πανεπιστημίου. Σύμφωνα με εμπειρικές έρευνες, η τυπική εκπαίδευση εμφανίζεται ως η σημαντικότερη μεταβλητή που επιδρά στο να αποκτήσει η προσωπικότητα "*σύγχρονα χαρακτηριστικά*", όπως π.χ. μια ισχυρή αίσθηση της κοινωνικής και προσωπικής αποτελεσματικότητας, μια θετική αξιολόγηση του χρόνου, προθυμία για γνωριμία καινούργιων ιδεών, ζήλο για υπεύθυνη κοινωνική και πολιτική συμμετοχή, πίστη για το θετικό ρόλο της επιστήμης και τεχνολογίας στη λύση προβλημάτων και, τέλος, θετική στάση όσον αφορά την καθιέρωση αξιοκρατικών κριτηρίων για την πρόσβαση στις θέσεις.¹⁵ Συχνότατα στρέφεται το επιστημονικό ενδιαφέρον στον εκσυγχρονισμό των προγραμμάτων σπουδών, των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων, του τρόπου διδασκαλίας / αξιολόγησης και γενικότερα της εκπαιδευτικής πολιτικής.¹⁶

Από ένα ολόκληρο φάσμα επιμέρους θεμάτων, που δε μπορούν να εξαντληθούν εδώ, το ενδιαφέρον της εισήγησης αυτής επικεντρώνεται - όχι τυχαία - στο *παράδειγμα των τίτλων σπουδών*. Αυτό που λέμε "κυνήγι" ή άγρα ακαδημαϊκών τίτλων δεν εξετάζεται εδώ με επίκεντρο ενδιαφέροντος τις ποιοτικές και ποσοτικές ανάγκες της οικονομίας (*man power approach*), αλλά από τη σκοπιά των σύγχρονων αξιοκρατικών κανόνων που εμπνέουν και διέπουν τις φιλοδοξίες για κοινωνική άνοδο και επαγγελματική εξασφάλιση μέσω των σπουδών (*social demand approach*).

15. Βλ. σημ. 5

16. Βλ. Αλ. Δημαράς: Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων του Βενιζέλου, στο: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος/Χ. Χατζηωσήφ (επιμέλεια) ε.α. Θ. Ανθογαλίδου: Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και εξέλιξη μιας παραδοσιακής κοινωνίας, Θεμέλιο, 1987. Χ. Νούτσος: Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος, Θεμέλιο 1979. Α. Καζαμία - Μ. Κασσωτάκη (επιμέλεια): Οι Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές) Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο 11-13 Ιουλίου 1982, Εκδ. Γρηγόρη, 1985. Α. Καζαμία: Η εκπαιδευτική κρίση στην Ελλάδα και τα παράδοξά της: Μια ιστορική συγκριτική θεώρηση. Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τ.58, σελ. 415-467. Κ. Κασσιμάτη: Το ελληνικό σχολείο και ο χώρος εργασίας, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ.70/1988.

3. Τίτλοι Σπουδών και Αξιοκρατία

3.1 Εκλογίκευση των μέσων πρόσβασης στις θέσεις

Ο όρος *αξιοκρατία*¹⁷ δε συνεπάγεται ότι καταργούνται τα προνόμια που υπάρχουν στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και εξουσίας, αλλά αντίθετα ότι τα προνόμια αυτά αποκτώνται, κατανέμονται και νομιμοποιούνται με πραγματοκεντρικά κριτήρια: *με απρόσωπους, αντικειμενικούς και τυπικούς κανόνες*. Οι κανόνες που διέπουν τη διαδικασία αυτή βασίζονται κυρίως στην εξειδικευμένη εκπαίδευση, η οποία παίρνει αποφασιστική σημασία για την αρμοδιότητα και καταλληλότητα του υποψηφίου για μίαν ορισμένη θέση. Εξ ορισμού, η αξιοκρατία αναφέρεται στους κανόνες για την πρόσβαση σε ανώτερες και προνομιούχες θέσεις, γιαυτό και συνδέεται, σήμερα, περισσότερο με τις ανώτερες και ανώτατες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Από τη λειτουργία των τίτλων σπουδών, ως "εισιτήρια" για την αξιοκρατική πρόσβαση στις διάφορες θέσεις, εξηγείται το γεγονός ότι αποτελούν το βασικό γνώρισμα, ιδιαίτερα, της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αλλά και το κεντρικό σημείο αναφοράς, με τον ένα ή άλλο τρόπο, όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων. Μπορούμε να πούμε ότι το σύστημα της αξιοκρατίας έχει αρχίσει ως *εκλογίκευση των μέσων* για την κατάληψη των περισσότερο ή λιγότερο προνομιούχων θέσεων από επιστημονικά εξειδικευμένους επαγγελματικούς φορείς. Όπως ο καπιταλισμός αποτελεί κατά τον Max Weber εκλογικευμένη διεύθυνση της προσωπικής και μη ορθολογικής δίψας για κέρδος, έτσι και η αξιοκρατία αποτελεί (μέσω των πραγματοκεντρικών/τυπικών κανόνων της εκπαίδευσης) εκλογίκευση των μέσων για να αποκτήσει κανείς επιτυχία, αναγνώριση ή/ και εξουσία. "Όπως στο παρελθόν", διαπιστώνει ο Max Weber, "ήταν η καταγωγή προϋπόθεση για την ομοιογένεια (...) και - όπου οι ευγενείς παρέμεναν κοινωνικά ισχυροί - για την αποκλειστική αρμοδιότητα στις κρατικές θέσεις, το ίδιο είναι σήμερα ο τίτλος σπουδών. Η διαμόρφωση του θεσμού του Πτυχίου στις Πανεπιστημιακές καθώς και τις Ανώτατες Τεχνικές και Εμπορικές Σχολές, το αίτημα κατοχύρωσης μέσω τίτλων σπουδών, σε όλους τους τομείς γενικά, αποβλέπει στη δημιουργία μιας προνομιούχου κοινωνικής τάξης σε υπηρεσίες και εμπορικά γραφεία. Η τάξη αυτή στηρίζει στην κατοχή του τίτλου σπουδών την απαίτησή της για ιδιαίτερες σχέσεις με τους ανωτέρους (...), εισδοχή σε επιλεγμένους κύκλους, πληρωμή ανάλογα με τη θέση αντί της αμοιβής σύμφωνα με την επίδοση, εξασφαλισμένη προαγωγή και συνταξιοδότηση, προπαντός όμως μονοπώληση των κοινωνικά και οικονομικά προνομιούχων θέσεων προς όφελος των υποψηφίων πτυχιούχων".¹⁸

Η ορθότητα των διαπιστώσεων αυτών του Max Weber επιβεβαιώνεται

17. Βλ. M. Young: *The rise of the Meritocracy, 1870-2033: An Essay of Education and Equality*, Thames and Hudson, London 1958. T. Husen: *Αξιοκρατία-Αξιοκρατικό σύστημα*, στην: *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό, Ελληνικά Γράμματα, τ.1.*

18. Max Weber: *WG* ε.α. σελ. 577. Βλ. ο ίδιος: *GPS* ε.α. σελ. 330.

σήμερα από επιστημονικές προσεγγίσεις στα "επιστημονικά και ελεύθερα επαγγέλματα" (Professions). Διαπιστώνεται έτσι ότι η δημιουργία και επέκταση ανώτατων Σχολών και Σπουδών αποβλέπει κατ' εξοχήν στο (επιστημονικό περιχαρακώμα) και (κλείσιμο) ορισμένων επαγγελματιών ή προνομιούχων θέσεων προς όφελος ορισμένων κοινωνικών ομάδων, με συντεχνιακή διάρθρωση, και λιγότερο στην εξυπηρέτηση των αναγκών της οικονομίας.¹⁹ Όμως έχει αποδειχθεί ως ανυπολόγιστα σημαντικό το γεγονός, ότι η άγρευση επαγγελματικών συμφερόντων γίνεται μέσω μιας διαδικασίας διαρκούς επιστημονικής εμβάθυνσης και εξειδίκευσης. Με την επιστημονική αυτή διευθέτηση, η δυναμική των επαγγελματικών συμφερόντων έχει ως συνέπεια ότι μπορεί να αποβαίνει επ' ωφελεία και της κοινωνίας, της οικονομίας ή της όποιας πελατείας έχει ο επιστημονικά εξειδικευμένος επαγγελματίας - με την προϋπόθεση ότι υπάρχουν και άλλα κοινωνικά αντίβαρα που εξασκούν ένα συναγωνιστικό έλεγχο.

Η ακριβής παρακολούθηση των επιπτώσεων αυτών που έχει η επιστημονική εξειδίκευση στην οικονομία, τα επαγγέλματα, τις υπηρεσίες οργάνωσης και διοίκησης ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εισήγησης. Όμως μπορούμε να ξεχωρίσουμε τουλάχιστον δύο επίπεδα, όπου οι Σπουδές και οι αντίστοιχοι τίτλοι αποτελούν τα κατ' εξοχήν μέσα εκλογίκευσης και εκσυγχρονισμού των παραδοσιακών δομών και σχέσεων. Συγκεκριμένα, οι Σπουδές αντικαθιστούν και εκλογικεύουν:

α) τη μάλλον εμπειρική μαθητεία και την αντίστοιχη εσωτερική εξέλιξη σε ένα επάγγελμα ή μια επιχείρηση, και

β) το κληρονομικό δικαίωμα για τις θέσεις και, μεταγενέστερα, τις διάφορες αποχρώσεις οικογενειοκρατίας και Νεποτισμού που - κατά την κοινοβουλευτική εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία - συγχωνεύονται με τις πρακτικές ρουσφετολογικών συναλλαγών για τις θέσεις (αντίστοιχα με το γνωστό *spoils system* στην Αμερική σύμφωνα με το οποίο οι δημόσιες θέσεις θεωρούντο "λάφυρα" στη διάθεση του κόμματος που κέρδιζε την εξουσία).

Ο εκσυγχρονισμός των προϋποθέσεων για την πρόσβαση στις διάφορες θέσεις μέσω της εκπαίδευσης, δεν ευνοεί εξίσου όλους, ανεξάρτητα από κοινωνική προέλευση. Έχει διαπιστωθεί π.χ. από έρευνες σε επιχειρήσεις στη Γερμανία κατά το 1990, ότι άτομα από εργατικά στρώματα είχαν καλύτερες δυνατότητες εσωτερικής εξέλιξης και ανόδου στην επιχείρηση όταν δεν είχαν διεισδύσει οι τίτλοι σπουδών στην ιεραρχία των επιχειρήσεων. Οι τελευταίοι έβαλαν φραγμούς εξέλιξης και ανόδου σε όσους δεν τους είχαν. ("*Μπλοκάρισμα της εσωτερικής κινητικότητας εντός της επιχείρησης*" - R. Dahrendorf)²⁰. Επίσης έχει διαπιστωθεί ότι και η κομματική πατρωνεία επί των θέσεων, το *spoils system* στην Αμερική, στα πλαίσια του

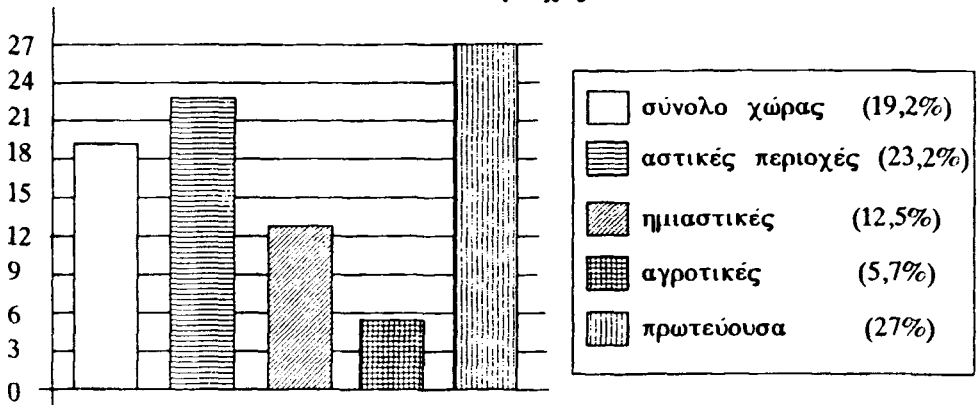
19. Βλ. π.χ. G. Ritzer: Professionalisation, Bureaucratization and Rationalisation: The Views of Max Weber, στο: Social Forces, Vol. 53/4, 1975. E. Freidson: Profession of Medicine, New York 1970. Jackson J. A. Professions and Professionalisation, London 1970.

20. Σύμφωνα με: G. Mikl-Horke Organisierte Arbeit. Einführung in die Arbeitssoziologie, R. Oldenbourg V. 1989, σελ. 85.

πελατειακού συστήματος με τις κάθετες και προσωπικές αλληλοεκδουλεύσεις, έδινε σχετικά καλύτερες ευκαιρίες για την πρόσβαση σε κρατικές θέσεις στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα που, έτσι κι αλλιώς ήσαν αποκομμένα από τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες.²¹

Ωστόσο, με την συντελούμενη αστικοποίηση της κοινωνίας, μετατρέπεται όλο και περισσότερο η εκπαίδευση από προνόμιο και πολυτέλεια των λίγων σε ένα μαζικό καταναλωτικό αγαθό - παρά τις ανισότητες που εξακολουθούν να υπάρχουν, σε περισσότερο εκλεπτυσμένη μορφή από πριν. Τα όρια της εισηγήσης επιτρέπουν μόνο σύντομη αναφορά στον προβληματισμό για την ανισότητα των εκπαιδευτικών ευκαιριών.²² Το θέμα των κοινωνικών ανισοτήτων στην εκπαίδευση παρουσιάζεται και στον παρακάτω πίνακα, όπου καταφαίνεται π.χ. το χάσμα μεταξύ αστικών περιοχών - ιδιαίτερα της περιοχής της πρωτεύουσας - και των αγροτικών περιοχών, όσον αφορά το ποσοστό πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην ομάδα ηλικιών 24-29 ετών.

**Ποσοστό πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης
στην ομάδα ηλικίας 25-29 ετών
κατά περιοχές**

Πηγή : Έρευνα εργατικού δυναμικού, 1987

21. Βλ. P. Windolf: Die Expansion der Universitäten 1870-1985, Ein internationaler Vergleich, Ferdinand Enke Verlag Stuttgart 1990.

22. Βλ. Α. Φραγκουδάκη, Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, εκδ. Παλαζήση, Αθήνα 1985. Μ. Ηλιού: Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική. Πορεία, Αθήνα 1984. Κ. Τσουκαλάς, Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), Θεμέλιο 1977. Ο ίδιος: Η ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα ως μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής, περ. Δευκαλίων, τ.13/1975. Ο ίδιος: ε.α. 1986. Γ. Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη: Ενωσιολογικό περιεχόμενο, πραγματολογικά δεδομένα και θεωρία στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών τ. 64/1987. Π. Παπακωνσταντίνου: Η ανισότητα στην ελληνική υποχρεωτική εκπαίδευση, Αντιτετράδια της εκπαίδευσης, τ. 1,2,3/1988.

Κατά τον ίδιο τρόπο έχει διαπιστωθεί ότι, ανάλογα με την κοινωνική προέλευση, υπάρχουν δύο βασικές κατευθύνσεις στον προσανατολισμό των σπουδών: Φοιτητές από χαμηλότερα στρώματα σπουδάζουν σε Σχολές που συνδέονται με προοπτικές απασχόλησης στο Δημόσιο (Δάσκαλος, Καθηγητής, Υπάλληλος), ενώ Φοιτητές από ανώτερα κοινωνικά στρώματα σπουδάζουν πιο πολύ σε Σχολές για "ελεύθερα επαγγέλματα" και διευθυντικές θέσεις. Σχετικά με τα παραπάνω μπορούμε να κάνουμε ορισμένες διαπιστώσεις: Και η εκπαίδευση αποτελεί διαδικασία εκλογίκευσης των μέσων. Ο πρωταρχικός στόχος ήταν να διατηρήσουν και να κατοχυρώσουν με σύγχρονα μέσα, όσοι βρίσκονται κυρίως σε ανώτερα στρώματα, περίοπτες θέσεις, προνόμια, γόητρο. Όμως: η εκλογίκευση αυτή των μέσων για τη νομιμοποίηση και κατοχύρωση προνομίων έχει επενέργειες και παρενέργειες που ξεπερνούν τη στενά θεωρούμενη εμβέλεια του σχήματος "σκοπός-μέσα". Έτσι η εκπαίδευση αποκτά δύο όψεις: Τα εκλογικευμένα μέσα που νομιμοποιούν τη διατήρηση των προνομίων μπορούν, ακριβώς λόγω του εκλογικευμένου χαρακτήρα τους να χρησιμοποιηθούν, κατ' αρχήν, και από τα χαμηλότερα στρώματα για την απόκτηση προνομίων. Η σύγκριση με καθαρά συντεχνιακές / προσωποκεντρικές πρακτικές, όπως και όπου διατηρούνται ακόμη, για την επιλογή των υποψηφίων είναι λίαν αποκαλυπτική (βλέπε π.χ. τον πρόσφατο "διαγωνισμό" για την πρόσληψη πιλότων στην Ολυμπιακή Αεροπορία, εφημερίδα "Ελευθεροτυπία", 23/10/90). Οι σπουδές καθιερώνουν εκλογικευμένες και τυπικές προδιαγραφές για το νόμιμο δικαίωμα πρόσβασης σε περίοπτες θέσεις. Όσο και αν τα εκλογικευμένα και τυπικά προσόντα που ζητούνται, ξεκινούν από τα κοινωνικοοικονομικά και πολιτισμικά αυτόνομα ορισμένων κοινωνικών ομάδων, που ευνοούνται έτσι *a priori* για την απόκτησή τους, η μάθηση, οι σπουδές και η απόκτηση του τίτλου γίνεται ένα πράγμα που μπορεί κανείς να προσπαθήσει να το μάθει και να το αποκτήσει, ακόμα και όταν βρίσκεται σε άνιση θέση, σε σχέση με άλλους: Δεν κληρονομείται με τη γέννηση, δεν εξαρτάται από αόρατες, μαγικές δυνάμεις που δε μπορούν να αντιμετωπιστούν. Γι' αυτό, από τον Μεσαίωνα, αφότου πρωτοδιαμορφώθηκε η αυξανόμενη τάση για σπουδές και επεκτάθηκε και στα μεσαία και χαμηλά στρώματα, παρά την κατά καιρούς αυταρχική αναχαίτισή της, η εκπαίδευση έχει διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική κινητικότητα και την εξέλιξη των λεγομένων "δυτικών" κοινωνιών.

Βέβαια στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες χρησιμοποιήθηκε η εκπαίδευση κατά τον 19ο αιώνα και μέχρι τη δεκαετία του 1950, ως μέσο για κοινωνική άνοδο και πολιτική χειραφέτηση, κυρίως, των μεσαίων αστικών στρωμάτων. Μόνο από τη 10ετία του 1960 και εξής άρχισε να χρησιμοποιείται ευρύτερα η εκπαίδευση για κοινωνική άνοδο και πολιτική χειραφέτηση γυναικών καθώς και παιδιών από τις εργατικές τάξεις. Όμως, έρευνες για την καταγωγή των φοιτητών στη Δυτική Ευρώπη αποδεικνύουν ότι από το μεσαίωνα, που άρχισε η μαζική ροή προς την εκπαίδευση μέχρι και το 16ο-17ο αιώνα σπούδαζαν πολύ συχνότερα και παιδιά από τα χαμηλότερα

και φτωχά στρώματα.²³ Στην Ελλάδα, λόγω έλλειψης άλλων οικονομικών/κοινωνικών ευκαιριών, η εκπαίδευση ήταν - πολύ συχνότερα από ό,τι στην Δυτική Ευρώπη του 19ου και 20ου αιώνα - μέσο για διέξοδο από τις συνθήκες διαβίωσης των χαμηλότερων στρωμάτων. Επειδή ακριβώς η εκπαίδευση έπαιρνε τη μορφή μαζικού μέσου για κοινωνική και οικονομική διέξοδο και χειραφέτηση, γι' αυτό είχε αναπτυχθεί και ο φόβος - που ορισμένες φορές είχε πάρει τη μορφή πραγματικής υστερίας - ότι μέσω της εκπαίδευσης θα ανατραπεί η "καθεστηκία τάξη των πραγμάτων".²⁴ Από τη σκοπιά αυτή εξηγούνται, σε μεγάλο βαθμό, πολλά από τα μέτρα και διατάγματα που θεσπίστηκαν συμπληρωματικά για να αναχαιτίσουν και να ελέγξουν την κινητικότητα μέσω της εκπαίδευσης. Τα συμπληρωματικά αυτά μέτρα που προσπαθούν να περιορίσουν τη ροή των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων προς τις σπουδές, αποδεικνύουν ακριβώς ότι η εκπαίδευση, παρά την ανισότητα ευκαιριών που υπάρχει, χρησιμοποιήθηκε σε αρκετά μεγάλο βαθμό ως μέσο κοινωνικής κινητικότητας. Όπως αποδεικνύει ο Paul Windolf στην έρευνά του για την επέκταση των Πανεπιστημίων κατά τα έτη 1870-1985 σε περισσότερες βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες, τα συμπληρωματικά μέτρα κοινωνικής επιλογής στην εκπαίδευση που πάρθηκαν στα πλαίσια αστικών Δημοκρατιών είχαν χρονικά περιορισμένη αποτελεσματικότητα.²⁵ Οι μάζες που συνωθούνται προς την εκπαίδευση παρουσιάζουν ικανότητα προσαρμοστικότητας στα μέτρα αυτά. Έτσι η τάση προς την ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση στις χώρες αυτές παρουσιάζει, μακροπρόθεσμα, επαναλαμβανόμενες αυξομειώσεις, στις οποίες η γενική τάση είναι ανοδική. Μόνο σε τελείως ολοκληρωτικά καθεστώτα, όπως κατά την περίοδο του χιτλερικού φασισμού στη Γερμανία, γίνεται πραγματικότητα ο κάθετος περιορισμός της ευρύτερης τάσης για σπουδές.

Η επεκτεινόμενη αυτή τάση για ανώτερες-ανώτατες σπουδές συνεχίζεται, ιδιαίτερα σε περίοδο οικονομικής κρίσης. Έτσι π.χ. στις τρεις παγκόσμιες κρίσεις, 1876-1893, 1928-1935 και κατά την οικονομική ύφεση από το 1978, που στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες συνδέεται με ανεργία, η τάση προς τις σπουδές εξακολουθεί να είναι υψηλή. Όπως έχει παρατηρηθεί τα τελευταία χρόνια στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες και στην Ελλάδα, οι δυσοίονες προοπτικές για επαγγελματική αποκατάσταση, ενώ δεν αποτελούν κίνητρο για παραίτηση από τις σπουδές και αδύνατον να αντιστρέψουν την "εκπαιδευτική έκρηξη", επηρεάζουν ωστόσο την επιλογή ειδικοτήτων. Ακριβώς οι μη ευνοϊκές συνθήκες απασχόλησης, σύμφωνα με τον Boudon²⁶ προωθούν περισσότερο τη ζήτηση για σπουδές. Σε περίοδο οικονομικής ύφεσης και ανεργίας αυξάνει ο ανταγωνισμός για οικονομική αποκατάσταση

23. Βλ. St. Chiotakis: Berufständische Struktur der akademischen Bildung und Bildungsexpansion, (Promotion) Frankfurt/M. 1983.

24. Για την Ελλάδα βλ. Θ. Μυλωνάς: Η κοινωνική ανάγκη ελέγχου της "ροής" του μαθητικού πληθυσμού προς τις ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης και η εξέλιξη της βαθμολογίας στην Ελλάδα, (υπό έκδοση στο, Στ. Χιωτάκης (Επιμέλεια): Βαθμολογία - Εξετάσεις στην Εκπαίδευση: Επιχειρήματα και Αντιεπιχειρήματα, Εκδ. Γρηγόρης).

25. P. Windolf, *o.c.*

26. Στο ίδιο, σελ. 212.

και *Status*. Ετσι σήμερα, παιδιά ιδιαίτερα από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα και γυναίκες που στερούνται ευνοϊκών ευκαιριών για επαγγελματική αποκατάσταση, προσπαθούν να βελτιώσουν τις ατομικές τους δυνατότητες απασχόλησης μέσω ενός υψηλού, κατά το δυνατόν, τίτλου σπουδών. Από τη σκοπιά αυτή μπορούμε να δούμε και το γεγονός ότι σε όλες τις χώρες που αναφέραμε παραπάνω, τα ποσοστά γυναικών που σπουδάζουν ανεβαίνουν κατά τα τελευταία χρόνια περισσότερο από εκείνα των ανδρών. Στην Ελλάδα π.χ., σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ και του Υπουργείου Παιδείας, ενώ το ποσοστό φοιτητριών στην ανώτατη εκπαίδευση ήταν το 1955-56 24%, κατά τα τελευταία χρόνια ο αριθμός των φοιτητριών πλησιάζει τον αριθμό των φοιτητών και από το έτος 1987-88 τον ξεπερνά. Ετσι, το 1987-88 οι γυναίκες αποτελούσαν το 50,9%, το 1988-89 το 51,8% και το 1989-90 το 52,9% του φοιτητικού πληθυσμού. Διαπιστώνουμε ότι, ιδιαίτερα για τις γυναίκες, οι σπουδές αποτελούν μέσο κοινωνικοπολιτικής χειραφέτησης και αποκατάστασης και ο ισχυρισμός ότι η εκπαίδευση αναπαράγει απλώς (και) τις διακρίσεις σε φύλο δεν επιβεβαιώνεται, μακροπρόθεσμα, από τα στοιχεία.²⁷ Ο εκλογικευμένος και αξιοκρατικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης κατά την αναπαραγωγή προνομίων επιτρέπει μεν μέχρι ένα βαθμό την "μετ' εμποδίων" κοινωνική κινητικότητα και χειραφέτηση χαμηλότερων στρωμάτων, όμως *θα ήταν πλάνη να περιμένει κανείς ότι μόνον η εκπαίδευση μπορεί να άρει τις κοινωνικές ανισότητες ή να οδηγήσει σε μια δικαιοτέρα κοινωνία.*

3.2 Φετιχισμός των Τίτλων Σπουδών και η Εμβέλειά του

Σύμφωνα με το θεωρητικό μοντέλο της αξιοκρατίας, η αξιολόγηση του έργου που παράγει κανείς υπολογίζεται με βάση τα κριτήρια με τα οποία εκτιμούνται και αξιολογούνται οι διάφορες θέσεις, όχι τόσο από το άμεσο και συγκεκριμένο έργο όσων τις κατέχουν. Η προσωπική επίδοση υπολογίζεται από τις τυπικές προϋποθέσεις (βασικά από τους τίτλους σπουδών), που πρέπει να έχει ο υποψήφιος για τη θέση. Η ταύτιση του επαγγελματικού *Status* με την προσωπική επίδοση ή, με άλλα λόγια, η αναγωγή της αμοιβής και του γοήτρου των κοινωνικών θέσεων στις προσωπικές ικανότητες είναι κατά ένα μεγάλο μέρος αποτέλεσμα της ιδεολογίας που απορρέει από την υφιστάμενη ιεραρχία στα επαγγέλματα (*professional ideology*). Βέβαια δεν μπορούμε να εμβαθύνουμε εδώ στη θεωρία των "*Professions*", όμως δεχόμαστε τη διαπίστωση ότι η πραγματική αποτίμηση του έργου που προσφέρουν προνομιούχες επιστημονικές θέσεις, όπως π.χ. του γιατρού, δεν είναι "φυσική απόρροια" της υψηλής εκπαίδευσης, αλλά πολύ περισσότερο της μονοπωλιακής θέσης που έχουν - η οποία, κατά κύριο λόγο οφείλεται βέβαια στην επιλεκτική τους εκπαίδευση - και της παρεμβολής συντεχνιακών και πολιτικών

27. Βλ. Γ. Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, ε.α.

επιρροών.²⁸ Οι συντεχνιακοί παράγοντες παρεμποδίζουν, κυρίως, την εισδοχή των μηχανισμών της αγοράς (προσφοράς και ζήτησης), οι οποίοι ισοπεδώνουν παραδοσιακά προνόμια και συντεχνιακές παραχωρήσεις. Οι τίτλοι σπουδών, όταν αποτελούν το μοναδικό αποφασιστικό κριτήριο για την πλήρωση μιας θέσης, έχουν μια σημαντική συνέπεια: εμποδίζοντας τη διείσδυση των μηχανισμών της αγοράς στη θέση αυτή, προστατεύουν όχι μόνον όσους κατέχουν το απαραίτητο πτυχίο από άλλους ενδεχομένως ανταγωνιστές, αλλά και την ίδια τη θέση: Την προστατεύουν από υποβάθμιση στις περιπτώσεις που οι υποψήφιοι που επιζητούν να την καταλάβουν είναι πολλοί. Έτσι, στη διαδικασία για την αποτίμησή της δεν διεισδύουν τα κριτήρια προσφοράς και ζήτησης. Ο τίτλος σπουδών που ισχύει ως μέσο αξιοκρατίας και εκλογικευμένου ελέγχου χρησιμοποιείται συγχρόνως, κάτω από ορισμένες συνθήκες, ως μέσο που δημιουργεί και προστατεύει συντεχνιακά μονοπώλια και προνόμια. Όπως θα δούμε παρακάτω, ο προστατευτικός αυτός ρόλος των πτυχίων εξουδετερώνεται αρκετά με την εκπαιδευτική έκρηξη και την υπερπαραγωγή πτυχιούχων για μάλλον περιορισμένο αριθμό θέσεων. Όταν η αποτίμηση της αξίας του έργου εκτιμάται μόνο από τη θέση και όχι από τη συγκεκριμένη επίδοση, τότε η ανάγκη που υπάρχει για νομιμοποίηση επιβάλλει εξεζητημένους συμβολισμούς της αξιοκρατικής επιλογής. Όσο πιο σκληρές και αυστηρές είναι οι εισαγωγικές εξετάσεις, όσο πιο πολύ αυστηρή είναι η επιλογή, τόσο περισσότερο αποκτά το πτυχίο μια συμπληρωματική νομιμοποίηση. Η συμβολική αυτή νομιμοποίηση αντισταθμίζει, κατά ένα μέρος, το γεγονός ότι η αμοιβή γίνεται μόνο σύμφωνα με τη θέση και όχι από τη συνεχή δοκιμασία και προσωπική επίδοση στο χώρο εργασίας. (Τα μέλη του *Grands Corps* στη Γαλλία που έχουν περάσει την πιο σκληρή μορφή επιλογής, μπορούν να έχουν την πολυτέλεια να μην αξιολογούνται πλέον με τα κριτήρια της αποτελεσματικότητας και επίδοσης που κυριαρχούν στην αγορά. Η αξία τους αποτελείται από καθαρά συμβολικές μορφές της επίδοσης. Το πτυχίο μιας "Grande Ecole" ή η επιτυχία σε ένα "Grand Concours" απονέμουν μία εφ' όρου ζωής κατοχύρωση, που προστατεύει από πολιτική καπηλεία ή από πραγματική αξιολόγηση της συγκεκριμένης επίδοσης).²⁹ Από τη σκοπιά αυτή μπορούμε ίσως να παρομοιάσουμε τη σχέση τίτλων σπουδών προς τη συγκεκριμένη επίδοση με ένα κλάσμα στο οποίο "αριθμητής" είναι ο τίτλος σπουδών και "παρανομαστής" η πραγματική επίδοση: Η αύξηση της συμβολικής σημασίας του "αριθμητή" περιορίζει τον "παρανομαστή", δηλ. την εμβέλεια των κριτηρίων από την πραγματική επίδοση και οδηγεί στον "φετιχισμό του τίτλου σπουδών": της τάσης να "μετράει" όχι "τί παράγει" κανείς, αλλά "τί χαρτί έχει". Τα πανεπιστημιακά διπλώματα παίρνουν έτσι τη λειτουργία που είχαν παλαιότερα οι "τίτλοι ευγενείας" για την κατάληψη των θέσεων (Weber). Ο R.Collins, με αφορμή την εμφάνιση του φαινομένου

28. Η αποτελεσματικότητα συνδικαλιστικών/συντεχνιακών επιρροών φαίνεται πιο ανάγλυφα από τα μισθολογικά κλιμάκια και προνόμια σε μη ακαδημαϊκές θέσεις σε οργανισμούς κοινής ωφελείας, με μονοπωλιακή θέση.

29. Βλ. P. Windolf, c.a. σελ. 156.

αυτού στις ΗΠΑ, αναφέρεται στη δημιουργία της *Credential Society*.³⁰ Οι τίτλοι σπουδών μετράνε, στη μορφή τους αυτή, κυρίως για τα κλειστά-επιστημονικά επαγγέλματα (Professions) και για τις θέσεις στο Δημόσιο, και όχι τόσο για θέσεις σε ιδιωτικές επιχειρήσεις. Όπως είχε ήδη διαπιστώσει ο Max Weber, στον ιδιωτικό τομέα μετράνε τελικά η επίδοση και η αποτελεσματικότητα, το έργο που παράγει κανείς και όχι τόσο οι τυπικοί τίτλοι σπουδών. Όμως, από μια άλλη σκοπιά - εκτός από τις ικανότητες/δεξιότητες που αναπτύσσει η εκπαίδευση - και οι τυπικοί τίτλοι σπουδών, αποδεικνύονται πολύτιμοι για τις ανάγκες της ιεραρχικής οργάνωσης της εργασίας: Το γεγονός ότι ο "προϊστάμενος" έχει έναν επιλεγμένο τίτλο σπουδών του προσδίδει το χάρισμα του τίτλου που νομιμοποιεί, επιπρόσθετα, την εξουσία του στην ιεραρχία της επιχείρησης ή της όποιας άλλης υπηρεσίας. Το παραπάνω αποτελεί, όπως διαπιστώνει ο Weber, μια αξιολογη αιτία για την πρωτοκαθεδρία των πτυχιούχων και την επικυριαρχία της επιλεγμένης εκπαίδευσης, όχι μόνο στις κρατικές, στρατιωτικές και εκκλησιαστικές, αλλά και σε όλες τις ιδιωτικές γραφειοκρατίες.³¹

Όσα σκιαγραφήθηκαν παραπάνω, μπορούν να εξηγήσουν, εν μέρει ή μέχρι ένα σημείο, την ελληνική πραγματικότητα, η οποία χαρακτηρίζεται από μια πολυπλοκότητα και "πολυσθένεια" (Τσουκαλάς) που δεν επιδέχεται γενικεύσεις. Τις περισσότερες φορές, ο φετιχιστικός χαρακτήρας του πτυχίου δε μεταφράζεται σε υψηλά οικονομικά κέρδη, αλλά σε επαγγελματικοκοινωνική αποκατάσταση και κοινωνικό γόητρο (που μπορεί να εξαργυρώνεται έμμεσα και σε οικονομικά οφέλη). Σύμφωνα με την έρευνα για τη σύνθεση και κατανομή του εισοδήματος στην πρωτεύουσα, από τους πτυχιούχους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης: 15,4% ανήκουν στην κατηγορία χαμηλού εισοδήματος, (έναντι 32,3% Μέσης και 55,5 Κατώτερης εκπαίδευσης), 68,0% στα μεσαία κλιμάκια εισοδήματος (έναντι 60,4% της Μέσης και 42,5% της Κατώτερης) και τέλος: 16,6% στα ανώτερα εισοδηματικά κλιμάκια (έναντι 7,3% της Μέσης και 2,0% της Κατώτερης εκπαίδευσης).³² Ο συμβολικός χαρακτήρας του πτυχίου εξαργυρώνεται, ιδιαίτερα για τους δημοσιοϋπαλλήλους, όχι σε υψηλές αποδοχές αλλά σε οικονομική σταθερότητα (μονιμότητα), σε γόητρο και κάποια εξουσία ή αυτοδιάθεση στο χώρο εργασίας, σε επιλεγμένα αστικά πρότυπα εργασίας και ζωής (ιδεολογία του λευκού κολάρου) - σε αντιπαράθεση με εργατικές και χειρωνακτικές απασχολήσεις. Αντίθετα, ο τίτλος σπουδών εξαργυρώνεται συχνά σε υψηλές αποδοχές και υψηλότερο κοινωνικό γόητρο στα "ελεύθερα" επιστημονικά επαγγέλματα και σε υψηλές διευθυντικές θέσεις. Όμως στην τελευταία περίπτωση ο τίτλος συνεπικουρείται

30. Βλ. R. Collins: *The Credential Society, A historical sociology of education and stratification*, Academic Press, INC, 1979. Β. Φίλιας: *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, Σύγχρονη Εποχή 1983*, σελ. 209.

31. Max Weber: *WG* ε.α. σελ. 343. Πεσμαζόγλου, ε.α. σελ. 306.

32. Βλ. Σ. Καράγωργας/Κ. Κασσιμάτη/Ν. Πανταζίδης: *Έρευνα για τη σύνθεση και την κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα. Μέρος Πρώτο: Αποτελέσματα για την Περιοχή της Πρωτεύουσας*, ΕΚΚΕ 1988, σελ. 172 Βλ. Π. Πιζάνιας: *Μισθοί και ημερομίσθια στην Ελλάδα 1862-1923. Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα 1985. Μ. Ρηγινός: *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936 (Βιομηχανία-Βιοτεχνία)*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας, Αθήνα 1987.

και από άλλους παράγοντες, όπως π.χ. εμπειρίες, γνωριμίες, μεταπτυχιακές σπουδές. Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν Πανεπιστήμια-Ελίτ, και αντίστοιχα οι διευθυντικές θέσεις δεν μονοπωλούνται από Πτυχιούχους Σχολών Ελίτ, όπως π.χ. στη Γαλλία και Ιαπωνία.

Η εμβέλεια των τίτλων σπουδών, ιδιαίτερα στην Ελλάδα που έχει περιορισμένη και εξαρτημένη βιομηχανική ανάπτυξη, παρατηρείται, κυρίως, στις υπηρεσίες και τις δημοσιούπαλληλικές θέσεις. Όπως έχει παρουσιάσει ο Κ. Τσουκαλάς,³³ υπάρχει μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ του κυρίου προσανατολισμού των Πανεπιστημιακών Σχολών και του υδροκεφαλισμού των Δημοσίων Υπηρεσιών. Εκτός από τα Τμήματα και τις Σχολές που εκπαιδεύουν Νηπιαγωγούς, Δασκάλους, Καθηγητές διαφόρων ειδικοτήτων με στόχο το Δημόσιο, άλλες Σχολές, όπως Πάντειος, Ανωτάτη Εμπορική, Βιομηχανικές προσανατολίζονται, επίσης, προπαντός για την επάνδρωση της Δημόσιας Διοίκησης. Σχολές που αντιστοιχούν σε ελευθέρια επαγγέλματα, όπως π.χ. Νομική, Ιατρική, Τεχνολογικές Σχολές κτλ. έχουν λιγότερη πρόσβαση στο Δημόσιο. Όπως υπολογίζει ο Κ. Τσουκαλάς, κατά το έτος 1964/65 το 80% των νέων μονίμων υπαλλήλων (και 87% των υποψηφίων) προέρχονταν από Σχολές που προσανατολίζονται για την εκπαίδευση και επάνδρωση διοικητικών μηχανισμών. Έτσι κατά την εκτίμηση του ίδιου ερευνητή: (περισσότεροι από τα 2/3 των Πτυχιούχων των Α.Ε.Ι. κάθε λογής φαίνεται ότι προσανατολίζονται και καταλήγουν να απορροφούνται από το Δημόσιο και τις παραφυάδες του.)³⁴ Στους τομείς της παραγωγής, συγκεκριμένα στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα η εμβέλεια των τίτλων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι πολύ περιορισμένη. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ³⁵, από τους Πτυχιούχους τριτοβάθμιας απασχολούνται: στη Βιομηχανία-Βιοτεχνία 6,5% των Πτυχιούχων Α.Ε.Ι., ενώ 20,7% των Πτυχιούχων Ανωτέρων Τεχνικών Επαγγελματικών Σχολών (ΑΤΕΣ.) Στις μεταφορές/επικοινωνίες 3,2% των Πτυχιούχων Α.Ε.Ι. ενώ 13,9% των Πτυχιούχων ΑΤΕΣ. Στη γεωργία-κτηνοτροφία-αλιεία 0,8% των Πτυχιούχων Α.Ε.Ι. και 1,9% των Πτυχιούχων ΑΤΕΣ. Στον τομέα εμπορίου, εστιατορίων, ξενοδοχείων 8,8% των Πτυχιούχων Α.Ε.Ι. και 15,3% των Πτυχιούχων ΑΤΕΣ. Στις τράπεζες-ασφάλειες 16,1% των Πτυχιούχων Α.Ε.Ι. και 8,3% των Πτυχιούχων ΑΤΕΣ. Στις λοιπές Υπηρεσίες 61,8% των Πτυχιούχων Α.Ε.Ι. και 34,7% των Πτυχιούχων ΑΤΕΣ.... Ο ελάχιστος αριθμός πτυχιούχων ανωτάτης - οι διαφορές με την ανώτερη εκπαίδευση θα σχολιαστούν σε άλλο σημείο -στο δευτερογενή και πρωτογενή τομέα συνδέεται με την περιορισμένη και εξαρτημένη εκβιομηχάνιση³⁶. Οπου δε γίνεται έρευνα και η τεχνολογία είναι εισαγόμενη, οι επιχειρήσεις τείνουν να εκπαιδεύουν με δική τους πρωτοβουλία το προσωπικό τους, το οποίο προτιμούν μάλλον χωρίς Πανεπιστημιακούς τίτλους, αφού: οι τίτλοι συνδέονται περισσότερο με προσωπικές απαιτήσεις και

33. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, ε.α. 1986 και ο ίδιος: Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα, Θεμέλιο 1981.

34. Ο ίδιος: ε.α. 1986, σελ. 131.

35. Βλ. ΕΣΥΕ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, (1987), σελ. 80.

36. Σχετικά, και ιδιαίτερα για τους Μηχανικούς, Χημικούς βλ. Πεσμαζόγλου, ε.α. σελ. 294 εξ.

φιλοδοξίες παρά με αφοσίωση στην επιχείρηση.³⁷ Αντίθετα, φαίνεται ότι στις βιομηχανικές επιχειρήσεις, όπου γίνεται έρευνα, το ποσοστό απασχόλησης πτυχιούχων ανώτατης αλλά και ανώτερης εκπαίδευσης ανεβαίνει κατακόρυφα. Έτσι π.χ. στην Ελληνική Βιομηχανία Τηλεπικοινωνιών και Συστημάτων Πληροφορικής (INTRAKOM ΑΕ), στο σύνολο των 1050 απασχολουμένων οι 430 (41%) είναι Πτυχιούχοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (από τους οποίους οι 330 Πτυχιούχοι ανώτατης και οι 100 ανώτερης). Από το σύνολο των απασχολουμένων οι 260 (24,7%) εργάζονται στην έρευνα. Ειδικότερα, στην έρευνα απασχολούνται: 210 από τους πτυχιούχους της ανώτατης, 35 της ανώτερης και 15 απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης. Οι 65 από τους 100 πτυχιούχους της ανώτερης εκπαίδευσης απασχολούνται στην παραγωγή.³⁸ Η τάση αυτή δε μπορεί να εξεταστεί εδώ αντιπροσωπευτικά.

4. "Πληθωρισμός" των Πτυχίων Ενάντια στο Φετιχισμό των Τίτλων; Οδηγεί η Κρίση σε Περαιτέρω Εκσυγχρονισμό;

1) Έχει επανειλημμένα επισημανθεί - όχι μόνον από εκσυγχρονιστές πολιτικούς, όπως ο Τρικούπης και ο Ελ. Βενιζέλος, αλλά και από εμπνευσμένους διανοουμένους, όπως ο Γληνός, ο Δελμούζος και ο Παπανούτσος - ότι ο ακαδημαϊκός μονόδρομος, ο οποίος διέπει το εκπαιδευτικό σύστημα, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, έχει πολλές αρνητικές παρενέργειες. Συγκεκριμένα: Οι φιλοδοξίες των νέων αρδεύονται μονόπλευρα σε μη παραγωγικές δραστηριότητες. Τα ονομαζόμενα "ταλέντα" - αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο που αγνοεί τις άνισες κοινωνικοοικονομικές ευκαιρίες - προωθούνται και συνωστίζονται αποκλειστικά προς τα επιστημονικά και δημοσιούπαλληλικά επαγγέλματα που προϋποθέτουν τίτλους σπουδών. Η απασχόληση με παραγωγικές δραστηριότητες θεωρείται ότι είναι έργο για τους αποτυχημένους στα γράμματα. Τα αντιπαραγωγικά πρότυπα ζωής και δράσης απορρέουν βέβαια, πρωταρχικά, από κοινωνικοοικονομικές αιτίες, όμως αναπαράγονται και από το εκπαιδευτικό σύστημα. Στο βαθμό που το Πανεπιστήμιο προβάλλει αντιπαραγωγικά πρότυπα ζωής και δράσης σε βάρος της οικονομικής και βιομηχανικής εξέλιξης, μπορούμε να πούμε ότι παρά τις άλλες θετικές του επενέργειες, από τη σκοπιά που εξετάζουμε εδώ, συμβάλλει, κατά ένα μέρος αρνητικά στον εκσυγχρονισμό της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Το Πανεπιστήμιο και το εκπαιδευτικό πρότυπο του "ακαδημαϊκού μονόδρομου" δε μπορεί να θεωρηθούν άμοιρα ευθυνών για το γεγονός, ότι στην Ελλάδα η αστικοποίηση των ευρύτερων μαζών "αρδεύτηκε" τόσο περιορισμένα "στα κανάλια" της βιομηχανικής και τεχνολογικής ανάπτυξης. Παραγωγικές επενδύσεις και βιομηχανική ανάπτυξη δε γίνονται εκεί όπου υπάρχουν μόνον άμεσα, ευκαιριακά ίσως κίνητρα για κέρδος, χωρίς άλλη υποδομή. Εκτός των

37. Στο ίδιο, σελ. 301 εξ., 304 εξ.

38. Πηγή: INTRAKOM ΑΕ Αθήνα (Ιανουάριος 1991).

οικονομικών κινήτρων είναι απαραίτητη η ύπαρξη ενός ευρύτερου κοινωνικού και πολιτισμικού υπόβαθρου, ευνοϊκού για την παραγωγική-επιχειρηματική δραστηριότητα. Στο υπόβαθρο αυτό ανήκει η θετική στάση απέναντι στην παραγωγική εργασία, η ύπαρξη ενός δημιουργικού-επιχειρηματικού πνεύματος και, γενικότερα, το ήθος ή το πρότυπο για παραγωγή και όχι για χειραγωγή ή πατρωνεία των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία. Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι τα ακαδημαϊκά πρότυπα στην Ελλάδα, επειδή αναπτύχθηκαν μονόπλευρα και χωρίς το αντίβαρο που δημιουργεί η βιομηχανική εξέλιξη, καλλιέργησαν και προήγαγαν, υπερβολικά, αυτές ακριβώς τις αρνητικές συνθήκες. Με το πρότυπο του ακαδημαϊκού μονόδρομου δημιουργήθηκε σε μεγάλο βαθμό ένα είδος μικροαστικού μανδραρισμού: μια αυτονόμηση και επικυριαρχία των δημοσιοϋπαλληλικών προτύπων και της γραφειοκρατίας. Ο ακαδημαϊκός μονόδρομος από τη μια και ο γιγαντισμός της δημοσιοϋπαλληλίας και των επακόλουθων παρενεργειών της από την άλλη, είναι δύο καταστάσεις που η μια εκτρέφει και αναπαράγει την άλλη.

2) Περαιτέρω, το γεγονός ότι η μόρφωση και η παιδεία μονοπωλούνται από ορισμένα ακαδημαϊκά και ελεύθερα επαγγέλματα, συμβάλλει, στη δημιουργία και αναπαραγωγή μιας εκπαιδευτικής πόλωσης: Συγκεκριμένα, καθιερώνεται το πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο: ή έχει κανείς τις δυνατότητες και ευκαιρίες να σπουδάσει περαιτέρω με στόχο ένα πνευματικό ή επιστημονικό επάγγελμα, ή δε τις έχει, οπότε δε χρειάζεται να προχωρήσει στα γράμματα. Στην τελευταία αυτή περίπτωση φαίνεται να ωφελείται κάποιος περισσότερο αν αρχίσει, όσο γίνεται πιο νωρίς, τη βιοπάλη, χωρίς την (ως περιττή εμφανιζόμενη) πολυτέλεια της εννεάχρονης εκπαίδευσης: όχι τελείως αναλφάβητος όπως παλαιότερά, αλλά συχνά λειτουργικά αναλφάβητος. Από τη σκοπιά αυτή, η παρατηρούμενη τάση ανύψωσης του λειτουργικού αναλφαριθμητισμού μπορεί να εξεταστεί και με βάση το ισχύον στερεότυπο, ότι τα μορφωτικά και εκπαιδευτικά "αγαθά" είναι απαραίτητα μόνο για τα ακαδημαϊκά και επιστημονικά επαγγέλματα.

3) Το Πανεπιστήμιο, ως φορέας εκσυγχρονισμού, εκλογικεύει και αναπτύσσει με την προαγωγή της επιστήμης, της τέχνης και διαφώτισης τις υπάρχουσες τεχνικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Με την εκλογίκευση όμως αυτή συμβάλλει, συγχρόνως, σε ένα πιο "σύγχρονο" τρόπο προσαρμογής, άρα και, ως ένα βαθμό, διατήρησης παραδοσιακών προτύπων στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Σταθμίζοντας όσα προηγήθηκαν, σύμφωνα με τα επιχειρήματα και τις θέσεις του Tinbergen³⁹, διατυπώνεται τελικά η υπόθεση ότι οι προϋποθέσεις για περαιτέρω εκσυγχρονισμό στη σχέση Πανεπιστημίου και Κοινωνίας δημιουργούνται και από την αυξανόμενη ζήτηση για σπουδές και την εκπαιδευτική έκρηξη: Οι αποφάσεις όλο και περισσότερων ατόμων για σπουδές, όπως διαμορφώθηκαν στις συνθήκες μετά το 1960, και εξής, στάθηκαν αντίβαρο στους υπολογισμούς στυγνής λειτουργικότητας ενός κοινωνικού μηχανισμού, ο οποίος επιλέγει ορθολογικά μέσα με κριτήριο ή

39. Βλ. J. Tinbergen: Can Income Inequality Be Reduced? στο M. Parkin/A. R. Nobay (Hg), Current Economic Problems, Cambridge: Cambridge University Press 1975.

στόχο την αναπαραγωγή του (Zweckrationalitat). Η εκπαιδευτική έκρηξη και η συνακόλουθη κρίση στα προνόμια και το φετιχισμό των τίτλων δημιουργεί κάποιες δυνατότητες για τη συνέχιση του επιμέρους εκσυγχρονισμού από πλευράς εκπαίδευσης και Πανεπιστημίου. Ειδικότερα:

Κατά το παρελθόν η τάση αυξανόμενης ροής προς την ανώτατη εκπαίδευση αντιμετωπιζόταν, σχεδόν αυτονόητα, με μέτρα που αποσκοπούσαν στην αναχαίτισή της. Τα επιχειρήματα για να κρατήσουν ευρύτερα κοινωνικά στρώματα μακριά από την ανώτατη εκπαίδευση δεν ήταν μόνον συντηρητικά, με την έννοια ότι ήθελαν το πανεπιστήμιο κοινωνικά "κλειστό" για να παραμένει κάθε κοινωνική τάξη "στη θέση" της και να μη διαταράσσεται η παραδοσιακή κοινωνική ιεραρχία. Εκτός αυτών, υπήρχαν και άλλες αιτίες, όπως π.χ. το οικονομικό κόστος και η υλικοτεχνική υποδομή, κυρίως όμως: οι όροι για τη λειτουργία του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, με άλλα λόγια οι ποιοτικές και ποσοτικές ανάγκες της κοινωνίας σε εργατικό δυναμικό. Τα τελευταία χρόνια, τα μέτρα περιορισμού της εκπαιδευτικής έκρηξης θεωρούνται από τη σκοπιά της κοινωνικής δικαιοσύνης απαράδεκτα, ενώ από πολιτική-πρακτική σκοπιά ξεπερασμένα και μη εφαρμόσιμα, αφού: πέρα από τη σημειούμενη αυτοσυνείδηση και πίεση των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων επί των κομμάτων στον καθορισμό της εκπαιδευτικής πολιτικής, έχει αποδειχθεί στην πράξη ότι: κάθε περιοριστική τάση στον αριθμό εισακτέων αντιμετωπίζεται με "εκπαιδευτική (δι)έξοδο" σε άλλες χώρες: από τις ΗΠΑ και τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες μέχρι και τα κράτη των Βαλκανίων.⁴⁰ Ανεξάρτητα από τη στάση που έχει κανείς στο θέμα της εκπαιδευτικής έκρηξης, η θέσπιση μέτρων που μπορούν να την περιορίζουν δραστικά, είναι σήμερα, πρακτικά, ανέφικτη. Με βάση το δεδομένο αυτό, οι προσπάθειες για τον καλύτερο προσανατολισμό της εκπαίδευσης, σύμφωνα με τις υπάρχουσες προοπτικές θα πρέπει να έχουν περισσότερο *ποιοτικό χαρακτήρα* και να μην περιορίζονται σε *περισσότερα από τα ίδια*. Ας κάνουμε μια προσπάθεια περαιτέρω διευκρίνισης και εξειδίκευσης ευκαιριών που, πιθανώς, δημιουργούνται από την κρίση που δημιουργείται, με την περαιτέρω κλιμάκωση του παραδοσιακού "ακαδημαϊκού μονόδρομου", στις συντεχνιακές καταβολές των σπουδών. Συγκεκριμένα:

α) Έχει παρατηρηθεί ότι η υπερπροσφορά πτυχιούχων στην αγορά εργασίας μπορεί να συμβάλλει στην αναβάθμιση της σημασίας των *ποιοτικών προσόντων* των υποψηφίων σε βάρος της μονοκρατορίας των τυπικών τίτλων. Έτσι σύμφωνα με ερευνητικά συμπεράσματα από τη Γερμανία σχετικά με την πρόσληψη πτυχιούχων σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, με την εκπαιδευτική έκρηξη δίνεται μεγαλύτερη σημασία από πριν σε δραστηριότητες με διαστάσεις επαγγελματικές, γενικής παιδείας, πολιτικών δραστηριοτήτων και κοινωνικότητας. Οι διαστάσεις αυτές θεωρούνται ως ενδεικτικές του ότι οι εκάστοτε υποψήφιοι βρίσκονται σε ετοιμότητα, είναι συνεργάσιμοι και αξιόπιστοι, αποτελεσματικοί και πρόθυμοι να αναλάβουν επαγγελματικές ευθύνες. Τα παραπάνω προσόντα δε μπορούν να αξιολογηθούν αρκετά, μόνον με βάση τον τίτλο σπουδών και

40. Βλ. Α. Γ. Καλαματιανού: Η κλιμάκωση του αριθμού των ελλήνων φοιτητών στις χώρες του εξωτερικού, στο: Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλινόστησης του ελληνικού πληθυσμού, Τόμος Α. Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού, 1990.

τη διπλωματική εργασία. Κατά την προκαταρκτική επιλογή, το βιογραφικό αποκτά μεγάλη σημασία: μαζί με τον τίτλο σπουδών αποτελεί το βασικό κριτήριο, σύμφωνα με το οποίο αξιολογούνται προκαταρκτικά και, ενδεχομένως, προσκαλούνται για εξέταση οι υποψήφιοι. Το γεγονός ότι τονίζονται πολύ περισσότερο τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των υποψηφίων από εκείνα της εξειδίκευσης, δε σημαίνει υποβάθμιση της σημασίας που έχει η εξειδίκευση, αφού: (... από τις περαιτέρω διαπιστώσεις των υπευθύνων για το προσωπικό συνεπάγεται ουσιαστικά ότι οι διαστάσεις που δεν αφορούν την τεχνική εξειδίκευση έχουν μεν αποκτήσει μεγαλύτερη σπουδαιότητα από πριν, αυτό όμως δε σημαίνει ότι είναι αδιάφορο τί σπούδασαν οι πτυχιούχοι ή τί μπορούν να κάνουν στην ειδικότητά τους. Αν τονίζεται πραγματικά λιγότερο η τεχνική εξειδίκευση, αυτό εξηγείται επειδή θεωρείται ως αυτονόητη προϋπόθεση)⁴¹

β) Είναι πιθανόν, η "ακαδημαϊκοποίηση" θέσεων εργασίας, τις οποίες κατείχαν μέχρι τώρα εμπειρικοί, να επιφέρει αλλαγές στον τρόπο ελέγχου και στην παραδοσιακή ιεραρχία στο χώρο εργασίας. Όταν ο προϊστάμενος έχει το ίδιο ή παρόμοιο εκπαιδευτικό επίπεδο με τους υφισταμένους του, γίνεται δύσκολη η νομιμοποίηση ή καταξίωση της εξουσίας του με βάση, κυρίως, τα τυπικά προσόντα που κατέχει. Ετσι ποιοτικά προσόντα, όπως αποτελεσματικότητα, επίδοση, πειθώ, αποκτούν μεγαλύτερη σημασία, σε βάρος της αυθεντίας ή εξουσίας της θέσης (*Amtsautorität*) και του φετιχισμού των τίτλων σπουδών.

Οι επιπτώσεις αυτές από την υπερπαραγωγή πτυχιούχων συμβάλλουν ίσως, ώστε να συντελείται μακροπρόθεσμα αυτό που ονομάζει η Κ. Κασμάτη ως *αποδέσμευση* (Στ. Χ.: του συμβολικού χαρακτήρα) της *εκπαίδευσης από το χώρο εργασίας*, με την έννοια ότι: "... θα πάψει το σχολείο να βάζει "ταμπέλες" στο άτομο και να το διαβαθμίζει ανάλογα για την αγορά εργασίας, να πιστοποιεί, με άλλα λόγια, για λογαριασμό των κάθε μορφής εργοδοτών (κράτος, οργανισμοί, επιχειρήσεις, ελεύθερη αγορά) τις ικανότητές του και την καταλληλότητά του".⁴² Προς μια τέτοια κατεύθυνση, η εκπαίδευση θα εφοδίαζε τα άτομα με ικανότητες και δεξιότητες, όμως: τη θέση που θα πάρουν στην παραγωγή, το οικονομικό και κοινωνικό τους *status* θα πρέπει να το κερδίσουν τα ίδια τα άτομα με συγκεκριμένο έργο στο χώρο εργασίας και όχι να το προσεταιριστούν από τον τίτλο τους.

γ) Οι παθολογικές διαστάσεις του μονομερούς προσανατολισμού της ανώτατης εκπαίδευσης προς τις Δημόσιες Υπηρεσίες γίνονται εμφανέστερες με τη συνεχιζόμενη εκπαιδευτική έκρηξη. Το αίτημα, να σπουδάζουν απλώς περισσότεροι, σημαίνει ποσοτική επέκταση από τις ίδιες ειδικότητες που έχουν συμβάλει στον γιγαντισμό του δημόσιου τομέα. Όπως φαίνεται πιο ανάγλυφα και από το μοντέλο της "οριακής ωφελιμότητας", κάθε επιπλέον αύξηση πτυχιούχων στις ειδικότητες αυτές, επιφέρει, πέρα από ένα σημείο, μείωση της κοινωνικής ωφελιμότητάς τους. Βέβαια θεωρείται,

41. M. Buttgerit, *Hochschulzertifikate-Funktionen und Relevanz* στο: G. Gorzka, u.a.: *Hochschule-Beruf-Gesellschaft, Campus Forschung Band 598, Frankfurt / New York 1988*, σελ. 107.

42. Κ. Κασμάτη, 1988, ε.α, σελ. 135.

ως πολύ πιθανό, ότι το "πλεόνασμα" όλων αυτών των πτυχιούχων καταλαμβάνει τελικά κάποια θέση η ετεροαπασχόληση, συμβάλλοντας στην περαιτέρω ακαδημαϊκοποίηση του συστήματος εργασίας. Το πρόβλημα εδώ βρίσκεται στο αν η (ετερο)απασχόληση αυτή προάγει την παραγωγικότητα και αποτελεσματικότητα ή αντίθετα κλιμακώνει τον περαιτέρω γιγαντισμό μη παραγωγικών και ίσως παρασιτικών απασχολήσεων. Όπως καταφαίνεται π.χ. από την ανάπτυξη της παραπαιδείας των φροντιστηρίων ή από τις πιέσεις σε πολιτικούς για διορισμό στο Δημόσιο, η μονόπλευρη παραγωγή και το αντίστοιχο πλεόνασμα ορισμένων ειδικοτήτων επηρεάζει ή προκαθορίζει τελικά την περαιτέρω επέκταση μη παραγωγικών θέσεων. Σε τελευταία ανάλυση, "η προσφορά καθορίζει τη ζήτηση", όπως είχε διαγνώσει ήδη ο φυσιοκράτης J. B. Say (1767-1832). Από τη σκοπιά αυτή κατανοούνται καλύτερα και οι διαπιστώσεις ερευνητών, όπως ο Berg, ότι η περαιτέρω εκπαίδευση, πέρα από ένα όριο, μπορεί να συμβάλει σε μείωση της παραγωγικότητας και αποτελεσματικότητας.⁴³ Η παθογένεια που διέπει το μονόπλευρο προσανατολισμό της ανώτατης εκπαίδευσης έγινε περισσότερο εμφανής με την εκπαιδευτική έκρηξη. Από τη σκοπιά αυτή και εφόσον η ζήτηση για σπουδές παραμένει σταθερή θα ήταν ίσως εξισορροπητική η περαιτέρω διαφοροποίηση της ανώτατης εκπαίδευσης με την προσθήκη νέων επιστημονικών Σχολών που εξειδικεύουν σε παραγωγικές και εφαρμοσμένες κατευθύνσεις. Στις κατευθύνσεις αυτές θα έπρεπε να ανήκουν π.χ. Σχολές *Design*, που η απουσία τους από την ανώτατη εκπαίδευση είναι απαράδεκτη και επιβεβαιώνει τη θέση για τον εν μέρει ασυγχρονισμό της. (Άλλες χώρες, όπως η Τουρκία και η Ινδία, που βρίσκονται και αυτές στο κατώφλι της εκβιομηχάνισης, διαθέτουν ήδη Σχολές *Design*.⁴⁴ Στην αναπτυσσόμενη Γαλλία έχει ιδρυθεί από το 1985 μέχρι και τετραετούς φοιτήσεως Κρατική Σχολή πανεπιστημιακού επιπέδου για τους επαγγελματίες τσίρκου.)⁴⁵

Σε συσχέτισμό με την εξισορροπητική αυτή διαφοροποίηση της ανώτατης εκπαίδευσης θα μπορούσε να συναινέσει κανείς και στην ανωτατοποίηση ορισμένων Σχολών των ΤΕΙ - με την προϋπόθεση ότι δε θα χάσουν τον προσανατολισμό τους στο χώρο των εφαρμογών. Η δημιουργία ή η ανωτατοποίηση Σχολών στο χώρο της παραγωγής και των εφαρμογών θα μπορούσε να συμβάλει ώστε να προσελκύεται στο χώρο αυτό μεγαλύτερο ποσοστό από υποψηφίους που, διαφορετικά, θα κατευθύνονταν στις υπερκορεσμένες παιδαγωγικές - καθηγητικές και διοικητικές κατευθύνσεις. Βέβαια δεν υπάρχουν συνεχόμενες αναλυτικές έρευνες σχετικά με την τελική απασχόληση των πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που να επιτρέπουν ακριβή συμπεράσματα. Όμως, οι ελάχιστες σχετικές έρευνες που ήδη υπάρχουν και τα πολύ γενικά στοιχεία της ΕΣΥΕ, που εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αν μη τι άλλο, τουλάχιστον συνηγορούν στη διερεύνηση της παραπάνω θεωρητικής υπόθεσης.

43. I. Berg : Education and Jobs - The Great Training Robbery, New York, Praeger 1970.

44. Βλ. Χ. Ποντίδα :Υπάρχει ελληνικό ντιζάϊν; Εφημερίδα "ΤΑ ΝΕΑ", 8.2.1991.

45. Βλ. Εφημερίδα "Le Monde", 8 Δεκεμβρίου 1989.